

походять вони від єврейських оригіналів, перекладені були в сфері канцелярійної мови великого князівства Литовського,

з'явилися, мабуть, в другій половині XV в., судячи з деяких рукописних дат (1483 р. київського збірника), хронології копій та правдоподібного зв'язку з новгородсько-московським «жидівським» рухом того часу¹.

Досі їх обговорювано головню з погляду, наскільки вони можуть бути зв'язані з північним рухом «жидовствующих». Для нас це питання якраз другорядне, а натомість інтересно в'яснити причини, час і обставини цього літературного явища на українсько-білоруськім ґрунті, незалежно від його відгомонів на півночі (себто користуючися тими відгомонами лише остільки, оскільки вони допомагають нам пізнати це явище в собі і на своїм домашнім ґрунті). На жаль, у цім напрямі всі вищевисказані писання дають дуже мало. Вони не донесли до нас ні одного ймення, ні однієї риси того осередку, де вони повставали. Правда, вони не були й студійовані з цього погляду: наприклад, їхню мову не аналізовано докладніше з того погляду, щоб ближче вислідити район їхнього повстання. Історію нової західної, білорусько-української мови взагалі досі мало студійовано, і її відміни не аналізовані у зв'язку з певними територіальними осередками — такими, як Вільно, Полоцьк, Вітебськ, з одного боку, Київ, Луцьк, Володимир — з другого.

Інтересно в кожному разі, що пам'ятки вказаної вище літератури були досить поширені в українських землях. Заховалося кілька копій у посіданні різних українських інституцій; звертає на себе увагу, наприклад, збірник кінця XVII в. якогось Івана Березовського з написом «Діалектика»: він починається діалектикою, далі йде підручник риторики «києво-могилянського типу», і за нею наша «Ліока», що, очевидно, дійсно набрала характеру підручника в наших сторонах².

Інші позначки духовного руху на переломі XV і XVI віку. Нема ніяких підстав думати, аби цей науковий чи взагалі культурний рух, що виявив себе появою оцих перекладів (досі доволі випадком і прихачцем висліджених), так і обмежився

---

¹ Крім запису 1483 р. київської копії «Авіасафа», академік О. Соболевський пробував притягти ще дату 1466 р. з «Лунника» «отъ жидовскихъ книгъ», що міститься в кількох збірниках XVI в. (між іншим, у віленськім, № 222, де «Тайная Тайных») — тут за підставу обчислювання взято «по нашому ученію лѣто 6-ное 974», себто 6974—1464, *op. cit.*, с. 418). Але справедливо зауважено було, що такий рік міг бути взятий цілком довільно для прикладу.

² Див. у цитованій статті Л. Бедржицького (ЖМНП, 1912, III, с. 117—118).

в дійсності групою перекладів єврейських підручників. Я вище зазначив вповні правдоподібний здогад І. Андреева, що на цім русі могло відбитись оживлення талмудичної мудрості в Царгороді. Андреев припускає, що відгомони сі відбилися в Криму, серед тутешніх караїмів, і через них передались на Україну й Литву. Приводом до такої гадки, очевидно, послужила йому стара гіпотеза, що Схарія був кримським караїмом — тим самим Скарою-Захарією, що збирався їхати з Кафи чи з Тамані до Москви в 1480-х рр¹. Гіпотеза ця безпідставна, і царгородські рефлексии могли дістатися до Києва, Луцька, Камінця, Львова безпосередньо через Волощину, а не конче через Крим: зносини цих міст з балканськими торговищами були в тих часах досить жваві й інтенсивні. Але спеціально єврейською ерудицією цей наш рух XV в. не мав ніяких причин обмежуватися. Правда, і єврейська ерудиція, як я вже зазначав, могла до нього влитися далеко ширшою і різномірною течією, ніж вирахований круг перекладів, але ніякої причини не мали наші адепти науки й освіти цікавитись виключно нею!

Чеський рух, еміграція, гуситські заходи мусили принести сучасну чеську літературу, де в чім суголосну з цією єврейською — критичну супроти традиції, з ухилом до народної, нецерковної мови; в перекладах з чеської ми, це правда, не маємо творів з таким напрямом у змісті, але хвиля чеського письменства на Русі дає себе відчувати виразно, і його тенденція до переходу на мову народну, до демократизації церковної та всякої іншої мудрості — також.

Поруч чеської хвилі помітна — хоч і не обслідувана добре — хвиля, котру звуть сербською. Це група повістей і романів світського характеру, заманіфестована заголовком в однім збірнику кінця XVI в.: «Починається повесть о витезях с книг сербских, а звлаща о славномъ рыцэры Трычан(е), а Анцалоте и о Бове и о іншихъ многих витезехъ добрых(х)». Аналіз мови підтвердив присутність сербських елементів, з другого боку, вказав дечим на латинські оригінали цих повістей, дечим на грецькі елементи. О. Веселовський, вияснивши залежність їх від середньовічних переробок цих тем, від французької й італійської романістики, за вітчизну сербських прототипів білоруських списків прийняв югославське Адріатичне побережжя — Далмацію і Боснію. І. Ягіч перед тим вказав на цю країну як на правдоподібну вітчизну Сербської редакції Александрії, що поширилася в українсько-білоруських краях у XV віці. О. Веселовський, за ним В. Істрін

---

¹ Див. у цитованій статті Л. Бедржицького (ЖМНП, 1912, III, с. 117—118).

поширили цю гадку на всю групу повістей західного, латинського походження, рицарського характеру, — як Троянські діяння, навіть повість про пресвітера Івана і згадані рицарські романи. Час і обставини переходу їх до нас не вияснились до цього часу; маючи на увазі сліди поширення у нас тієї редакції Александрії у XV віці, найбільш правдоподібним моментом можна вважати польсько-угорські зв'язки середини і другої половини XV віку. Різномірні політичні справи зі Сигізмундом, що так глибоко врізався своїми політичними комбінаціями в життя Литви й Польщі, вибір Володислава Ягайловича на угорське королівство, його хрестоносний похід на турків і катастрофа під Варною, що зробила сильний вплив у провінціях Польщі й Литви (оспівувалась і в українській історичній пісенності, як побачимо), далі участь Польщі в угорських справах, підогрівана чесько-угорськими напруженнями (боротьбою Корвіна з Подебрадом і Володиславом) і вінчана сполученням угорської і чеської корони в руках Ягайловичів — все це перекидало міст з західнобалканських земель до польських провінцій і до України. Коли сербсько-хорватські народні співці розносили героїчні мотиви сербської поезії і полишили певний слід в розвою нашої усної епіки, можна дуже правдоподібно припускати поруч неї паралельне поширення книжної повістєвої, рицарської літератури із західносербських країв у наших сторонах.

Не забудьмо далі, що це часи напливу також італійців до наших міст і взагалі оживлення континентальних зносин у наших краях. Коли після замкнення Чорного моря для середземної торгівлі (по тім, як турки обсіли і взяли Босфор, а в 1475 р. і Кафу), у наших містах — у Києві, Львові, Луцьку — товклись, їздили і осідали на довший і коротший час різні більші й менші висланці, агенти і комівояжери, урядові і приватні, шукаючи нових зв'язків і опорних пунктів для зносин зі Сходом на місце страченої чорноморсько-кримської дороги. Були між ними люди різного калібру. Поруч спеціалістів у торгу живим товаром, що шукали способів провадити каравани невільників і невільниць з кавказьких і кримських торгів через Львів, коли стала небезпечною дорога морська, і різних транзитних практиків, обертались тут і члени значних патриціанських родів Генуї, Флоренції, Венеції тощо, спільники торговельних і банкових підприємств, особливо молодші члени родин, висланці старших патронів, для нагляду над різними підприємствами, в котрих вони містили свої капітали. Люди культурні, освічені, в курсі сучасних наукових і літературних інтересів, що входили у зв'язки з місцевою інтелігенцією — магнатами, духовенством, шляхтою. Деякі тут застрявали надовго, одружувались, заводились маєтками, роби-

тя, ясно проступає в «літературі жидовствуючих», в цих підручниках логіки, метафізики, політики. Дарма, що вони в своїх інформаціях фактично збиваються на середньовічні байки: для другої половини XV віку, епохи Лоренцо з Валля, Миколи Кузанського, Леонардо да Вінчі це дійсно була припізнена мудрість. Але важливі були ті п р и н ц и п и раціоналізму, свобідного від обмежень віри, котрі вони голосили¹. Незважаючи на перестарілі фактичні відомості, з цих підручників на сучасників віяв дух Відродження.

І це у високій мірі характеристично і симптоматично, що з перекладенням оцих трактатів стояла в зв'язку і ревізія біблійних текстів: правлення їх з оглядом не єврейський текст або роблення нових перекладів просто з єврейського, замість церковного (так званих «70 толковників»). Така праця супроводила реформацію і гуманістичні студії на Заході, і хоч на перший погляд така комбінація може здаватись дещо несподіваною, але вона логічно впливала з усього укладу тогочасного життя. Біблія лежала в основі не тільки ідеології, але й соціальної політики того часу, залягала глибоко під усім моральним, соціальним і культурним світоглядом, і першим завданням пробудженого раціоналізму мусило бути — піддати її «зверхній», як то казали, або — «малій історичній критиці». Замість сумнівних, оклепаних, на різні боки натяганих церковних текстів належало сягнути до старшої єврейської традиції. Термінологічні подібності вказують, що ті ж руки, які трудилися над перекладами згаданих підручників світської мудрості, прикладались і до цієї роботи — нової рецензії біблійних текстів. Правда, тих подібностей небагато, але й без них, маючи ці два явища, паралельні і хронологічно, і місцево — переклади з єврейської філософічних підручників і такі ж переклади біблійних книг на білорусько-українську мову в другій половині чи кінці XV віку, ми не могли б мати сумнівів, що ці праці робилися в зв'язку, виходячи з одного джерела, від одного руху.

У цих заходах, безсумнівно, проявили себе впливи гуситства. Такі гадки висловлювались не раз, і так воно мусило бути. Ціловікові заходи коло можливо найкращої народної чеської Біблії, коло утворення народної релігійно-моральної літератури на місце неприступної світському загалові літератури латинської, не могли не відізватися в православних українсь-

---

¹ Це стало гаслом московських лібералів XVI в., що стояли в зв'язку з «жидовствуючими»: «Душа самовластна, заграда (гальмо) ей вѣра» — по-рівняй у Тихонравова (с. 226), Сперанського (с. 123).

ких і білоруських колах. Без гуситства попросту не можна зрозуміти собі цього звороту до народної, або краще сказати — світської мови, що наростає з другої половини XV в. і становить, може, найважливіший факт нашого культурного життя цієї доби. Виразно датований факт — діяльність Скорини на цім полі, це факт занадто пізній, в нім впливи чеського національного руху перехрещуються з впливами італійського Відродження; самі по собі відгомони чеської письменської праці над народною літературою мусили показати себе на нашім ґрунті значно скоріше. Паралельно міркуванням Остроґа на тему заміни латинської і німецької мови народною в діловодстві, в церковній проповіді і подібнім, мусимо припустити подібні ж міркування і в українсько-білоруських колах. Самим тільки незнанням церковнослов'янської мови перекладачами або публікою тою, котрій ці переклади призначались, неможливо пояснити появу білорусько-української мови в перекладах другої половини XV в. Мусимо признати певні свідомі тенденції до цієї мови, а цю свідомість міг в тім часі піддати майже виключно гуситський рух. Правда, такі тенденції виступили вже в покаяницькій русі XIII—XIV віку, але для століття, що випередило відгомін німецької реформації (ще раз зазначу, що про нього у нас може бути мова не скоріше 1540-х рр.), головне значення мусимо признати за впливами чеського руху, як у літературі, так і в житті.

У громадських відгомонах його я хочу віднести два явища, що помічаються вже в цім часі, хоча свого розвитку доходять тільки в XVI в. Одне — се змагання громадянства (передусім, розуміється — його провідних верств, аристократичних вершків) добути вирішальний голос у справах церкви; друге — це організація братств. Одне і друге сильно відбиває від монархічно-ієрархічного укладу нашої старої церкви, де зовні правив церквою князь, як у Візантії імператор, а внутрішнє порядкування належало соборові владик. Коли не стало православного монарха, його місце хотів зайняти король польський або великий князь литовський, щоб розпорядитись добром православної церкви, з її посадами і володіннями («хлібами духовними») як своєю власністю. Тоді громадянство хотіло протиставити цьому небезпечному в своїй практиці принципіві ідею громадянського патронату над православною церквою. Першим таким нам звісним фактом був виступ «руських князів і бояр» у справі обсади галицької митрополії 1370 р. Другий подібний факт — се прошення руських князів до патріарха за свого вибранця на митрополію єпископа Йону, споряджене коло 1490 р. Між цими двома документами маємо два інші факти не такі ясні в своїм змісті, але кінець кінцем аналогічні. Се поставлення митрополитом Цамблака

собором єпископів і «всіх князів литовських і руських земель» православної віри, і ініціативи Вітовта, в 1414 р. і колективні петиції «єпископів, княжат, панів і всіх благочестивих нарочитих мужів» до папи в справі обсадження митрополії в 1470-х рр. Ці факти, одні яскравіші і краще відбиті нашими джерелами, інші менш виразні і слабше задокументовані, розуміється, не стояли в житті так відокремлено. Вони, певно, наступали одні по одних густішою низкою і були симптомами наростання ідеї опікування і протекторату громадянства над церквою, що нарешті знайшла потім свій вираз у звітній петиції волинського панства 1566 р.— аби православні церковні посади не обсаджувались великим князем з власної волі, тільки тими кандидатами, «за котрим все поспольство (землі Волинської в данім разі) буде писати і чолом бити»¹.

Се була — як я це вияснив у своїй «Історії України» — ідея нова, староруській практиці цілком чужа². Вона, очевидно, наростала поволі, під натиском нових обставин; нових тяжких умов церковного життя і під впливом взірців західного релігійного руху. Принцип вибору єпископів єпископським же собором, висунений ієрархічними колами (протоколи ставлень митрополита Феогноста), у нас не утримався, і тоді заявило свої претензії громадянство — його вершки. Клич громадянської самопомочі в справах віри пролунав у покайницьких рухах XIII—XIV вв. Гуситський рух здійснив його в більш тривких, безоглядних і імпазантних формах. Протягом півстоліття чеська церква правила фактично самим громадянством, і я думаю, що це могутньо вплинуло на усвідомлення цієї тенденції у нас. Та ж православна аристократія, що протягала руку помочі гуситам в їх боротьбі за визволення, стала речником ідеї громадського опікування церквою і у нас.

Але гуситська епоха була критичною для цієї командної верстви. В гурті з своїми союзниками, чеськими гуситами, вона понесла страшний погром від католицького війська над рікою Святою (1435). «Руські князі» перестали бути вирішальним політичним фактором. Розвій грошового господарства, експорту на захід — замість замкненого турками чорноморського — зміцнює міста, підносить разом з ними навіть і не признане в новім міськїм праві православне міщанство; воно починає організуватись і простирати свій протекторат над

---

¹ Перегляд матеріалу в V т. моєї «Історії України», с. 391 і далі, 461 і далі.

² Я підніс це там же (с. 461) проти доволі поширеного погляду (спопуляризованого особливо покійним Ор. Левицьким), нібито вибірність духовних самими вірними була одвічним принципом староруської церкви.

місцевими справами національного значення, в першу чергу над справами національної церкви. Зав'язки такого громадського патронату над парохіальною церквою мусили існувати здавна¹. Цеховий устрій, принесений новою міською організацією (Магдебурзького права) дав певні легалізовані взірці такої організації. Ідеологічний зміст принесли знов-таки західні релігійні рухи: покаянництво і гуситство. Бувши припадком, десять літ тому, на виносі небіжчика з якогось братства милосердя в Сієні, я був вражений його подібностями до нашої старої братської практики, а познайомившись із старими покаянницькими статутами тієї ж Сієни й інших італійських міст XIII—XIV вв., я побачив в них прототип нашого братства, такого, як ми знаємо його зі статутів XVI в.— а найстарші традиції їхні, як відомо, йдуть із середини XV в. (віленські з 1450-х, львівські з 1490-х років). У старих італійських статутах, дійсно, знаходимо ті ж обов'язки чесної, християнської поведінки для членів, нагляд над моральністю і релігійністю своїх братів, обов'язкові жертви до братської скарбони (або запис якоїсь частини маєтку), опікування хворими й безпомічними членами (шпиталь у сих статутах грає таку ж важливу роль, як і в наших), періодичні сходини в братським домі для релігійних відправ (часто з бичуванням, у наших братствах не практикованим) і особливо — культ братських похоронів і поминальних відправ, що займають таке важливе місце в наших братських практиках².

Я вважаю, що тут були, правдоподібно, певні ідеологічні зв'язки. А взірець широкої ініціативи, національної акції, провідної національної ролі дали нашому міщанству знов-таки чеські міста XV в., з Прагою на чолі. Та акція, котру в першій чверті XVI в. починає найактивніша з наших міських громад, львівська — боротьба за національне рівноуправнення, за автономію церкви, за інтереси руської культури, котру підіймають львівські братства,— се далеке і припізнене повторення чеського міського руху. Львів, що з другої половини XV в., після замкнення чорноморських портів, вступає в найбільш блискучу стадію свого життя як найбагатше, найрухливіше, найкультурніше з наших міст, з найширшим політичним і національним світоглядом, з найбільшими світовими зв'язками, став ареною нашої національної боротьби, аналогічної з тою, яку вели чехи в Празі. Засоби були нерівні, і наша Львівська Русь не могла й думати опанувати місто так, як опанували свою столицю чехи за час свого національного руху. Але

¹ Про братську організацію див у т. VI «Історії...», с.499 і далі.

² Відомості зібрані в тій же статті Флоровської (ЖМНП, 1912, IX), що я вже цитував вище.